

New Findings of Medieval Islamic Metals in Troglodyte Tahyagh in Khomein

Esmael Sharahi¹, Hossein Sedighian²

1. Department of Archaeology, Bu-Ali Sina University of Hamedan, Hamedan, Iran. Email: sharahi.esmaiel@yahoo.com

2. Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Lorestan.Iran. Corresponding Author: Email: Sedighian.h@lu.ac.ir

---

Article Ifo

Article type:
Research
Araticle

Article history:

Received:
21, August, 2019

In Revised form:
27, February, 2020

Accepted:
28, June, 2020

Published online:
21, December, 2022

Abstract

Troglodyte Tahyagh is one of the important sites of the medieval Islamic period in Iran. During the first season of archaeological excavations at this site, in addition to identifying various architectural spaces, pottery and various beads, as well as other valuable artifacts such as various types of metal and bronze containers, gold coins and gold ornaments were found. In terms of variety and abundance, the metalwork of Tahyagh, it is one of the few known archaeological sites in Iran during the Middle Islamic period. Moreover, it is one of the few known sites of this period with this amount of metal artifacts of the Islamic period has been obtained in its excavations. This is important because the total number of archeological sites of this period, which have been found in archeological excavations with a large volume of different types of metal artifacts, does not exceed the number of fingers of one hand; at the same time, most of these sites have several stages of settlement and it cannot be said with certainty that all the metal artifacts discovered from them belong to a specific time period, such as what has been obtained at Nishapur. This is an indication of the importance of these works that yet have not been addressed in any research. In this regard, the main purpose of this study is to introduce and investigate the metal artifacts obtained from archaeological excavations at Tahyagh. The method of this research is based on field studies at the site and the identification of similar works in museums through library studies. In these studies, it was found that these objects were probably produced and used in the 12-13th centuries, based on comparative studies and the existence of evidence from coins of this period in the archaeological excavations of Tahyagh. In addition, some of these works were likely produced in Nishapur or Jorjan and exported to this area.

Keywords:

metalwork, middle islamic period, Troglodyte, Tahyagh, khomein.

Cite this The Author(s): Sharahi, E., Sedighian, H., 2022. New Findings of Medieval Islamic metals in Troglodyte Tahyagh in Khomein: Journal of Archaeological Studies / No. 3, Vol.14 , Serial No. 31 / Autumn - (93-118)- DOI: 10.22059/jarcs.2020.287667.142768

Published by: University of Tehran Press

---

1. Introduction

Due to its ancient civilization, the land of Iran has many historical monuments, most of which have not yet been studied or excavated. An underappreciated group of these historical monuments consists of underground handicrafts. Until about two decades ago, these handicrafts were less considered by archaeologists and little was known about them. Gradually, however, after their identification, archaeological excavations of these architectural spaces began. In the excavations of these sites, beyond architectural spaces and finds such as pottery, beads, utensils and metal ornaments have been identified. Various examples of these artifacts were found during archeological excavations at Tahyagh. No independent research has been done on the metal artifacts discovered in Tahyagh. Also, little information has been published about the metal finds obtained in Iranian archeological excavations that are exclusively related to the Islamic Middle Ages, which is limited to several archeological sites such as Nishapur, Ghobayra Kerman and Robot Sharaf (Fehervari & Kiani, 1982; Allan, 1982 and Bivar, 2000). This is indicative of our limited knowledge of medieval Islamic metalwork. Accordingly, the main purpose of this study is to introduce, study, date and compare the metal artifacts obtained from the Tahyagh archaeological excavations so that the time period and origin of production of these artifacts can be determined. First a brief description of the stimulation is given and then its golden, bronze and iron metal works are introduced and analyzed.

Troglodyte Tahyagh is located near the city of Khomein in the Khoram-Dasht rural district of Khomein county in Markazi province (Figure 1). It is located 9 km northwest of the modern city of Khomein, next to the village of Tahyagh, at 33°39'50" north latitude and 49°59'31" east longitude.

The site of Tahyagh was first identified by the provincial cultural heritage officials in 2005 and entered the Iranian Cultural Heritage Register during the following year. The archaeological excavation was carried out at the site in 2014 by E. Sharahi. There is not much information about the historical background of Tahyagh in the texts of the Islamic period and only in the book of "history of Qom" (written in the 10th century) there is a reference to "Tasuj Tahagh" in the area upstream of the Great Teymare and near the Qom River (Qomi, 1982: 74). This name and its location are largely compatible with the present-day village of Tahyagh. In addition, in the archaeological studies of the area, no evidence of historical settlement was obtained, but near the village, an ancient site related to the Sassanian period and early Islam was identified (Sharahi, 2014: 72). The question of where the inhabitants of the Tahyagh River originally lived has not yet been properly answered.

The subterranean complex at Tahyagh was cut into a conglomerate rock composition of a mixture of fine and coarse conglomerates, containing a layer of calcareous marl (Sanaei, 2014: 20). The excavation exposed large parts of the surviving architecture: the entrance, the entrance passage, Hall, 11 rooms, 4 storerooms or bins, 5 corridors, 3 vent ducts, and 2 wells, which formed a consistent complex. In addition to these, over 10,000 different pieces of glazed and unglazed pottery were found in excavations, all of which find parallels in comparative chronologies related to the 12th-13th centuries. Various stone, pottery and bone beads and other artifacts, such as glass finds, are among the other valuable artifacts found in the excavation, which are discussed in the excavation report.

The metal artifacts were ubiquitous present across the whole complex, but they were more common in larger spaces such as the Hall and Rooms 1, 2 and 6. Given their high variety, they are introduced below in different groups:

Gold: Related objects include Kharazmshahid coinage and personal ornaments such as earrings, finger rings, and pendants.

Silver: In the excavated assemblage from Tahyagh, silver objects are the least represented group of metal artefacts. The discovered pieces are restricted to two finger rings.

Copper alloy: The objects of the related material fall in several groups, among them being cosmetic implements, personal ornaments, utensils, lamps and miscellaneous objects .

Iron Objects: By virtue of hypothesized function, the iron pieces from Tahyagh can be placed in several classes such as braziers, weaponry, farm tools, etc.

The subterranean rock-cut architectural complex of Tahyagh, a major archaeological site in Markazi Province, was excavated for only a single season. The metal pieces from the site rank among the most distinct objects so far known from the excavations of the middle Islamic centuries in Iran. Stylistically, they resemble those attributed to the Seljuk period, and the bronze pieces find parallels among the material produced at Nishapur or Jorjan.

نویافته‌های فلزی قرون میانی اسلامی در دست‌کند تهیق خمین

اسماعیل شراهی^۱، حسین صدیقیان^۲ ✉

Sharahi.Esmaeel@gmail.com.

۱. گروه باستان‌شناسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه بوعلی‌سینا همدان، همدان، ایران.

Sedighian.h@lu.ac.ir

۲. نویسنده مسئول: گروه باستان‌شناسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه لرستان، لرستان، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله

چکیده

یکی از محوطه‌های باستانی ارزشمند ایران در طول قرون میانی اسلامی، دست‌کند زیرزمینی تهیق از توابع شهرستان خمین است. در فصل اول کاوش‌های باستان‌شناسی این محوطه علاوه بر شناسایی فضاهای مختلف معماری، سفالینه‌ها، ظروف شیشه‌ای و مهره‌های متنوع، آثار ارزشمند دیگری مانند انواع ظروف و اشیای فلزی از جنس مفرغ و آهن، مسکوکات طلا و زیورآلات طلایی و نقره‌ای، به دست آمد. آثار فلزی تهیق به دلیل تنوع فرم و جنس و فراوانی نمونه‌های شناسایی شده، در مطالعات باستان‌شناسی دوران اسلامی ایران جایگاه ویژه‌ای دارند؛ زیرا از معدود محوطه‌های باستانی شناخته‌شده این دوران محسوب می‌شود که این میزان از آثار فلزی دوران اسلامی در کاوش‌های آن به دست آمده است. این امر بدین سبب اهمیت دارد که تعداد کل محوطه‌های باستانی این دوران که در کاوش‌های باستان‌شناسی آن با حجم زیاد انواع مختلف آثار فلزی به دست آمده باشد، از تعداد انگشتان یک دست فراتر نمی‌رود؛ در عین حال که بیشتر این محوطه‌ها نیز چند مرحله استقراری داشته و با قطعیت نمی‌توان همه آثار فلزی مکشوفه در آنها را متعلق به یک دوره زمانی خاص دانست مانند آنچه که در کاوش‌های باستان‌شناسی نیشابور به دست آمده است. همین موضوع نشان‌دهنده اهمیت این آثار است که تاکنون در پژوهش مستقلی بدان‌ها پرداخته نشده است. با توجه به این موضوع هدف اصلی پژوهش حاضر بررسی، تاریخ‌گذاری نسبی و مطالعه مقایسه آثار فلزی به دست آمده در کاوش‌های تهیق خمین است. روش پژوهش حاضر توصیفی-تحلیلی بوده و شیوه گردآوری اطلاعات آن شامل فعالیت‌های میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای است. در این مطالعات چنین مشخص شد که اولاً بسیاری از آثار فلزی به دست آمده در کاوش‌های باستان‌شناسی تهیق، در قرون ۶-۷ ه.ق تولید شده‌اند؛ موضوعی که با انجام مطالعات مقایسه‌ای دیگر و نیز وجود شواهدی از سکه‌های این دوره در کاوش‌های محوطه، ثابت شده است. ثانیاً بخش مهمی از ظروف فلزی به دست آمده در تهیق به‌ویژه ظروف مفرغی و زیورآلات طلایی، احتمالاً در مناطقی همچون نیشابور و جرجان تولید و از آنجا به این منطقه صادر شده‌اند.

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۳۹۸/۰۵/۳۰

تاریخ بازنگری:

۱۳۹۸/۱۲/۰۸

تاریخ پذیرش:

۱۳۹۹/۰۴/۰۸

تاریخ انتشار:

۱۴۰۱/۰۹/۳۰

واژه‌های کلیدی: فلزکاری، قرون میانی اسلامی، دست‌کند تهیق، خمین.

استناد: شراهی، اسماعیل؛ صدیقیان، حسین، ۱۴۰۱. نویافته‌های فلزی قرون میانی اسلامی در دست‌کند تهیق خمین. مجله مطالعات

باستان‌شناسی، دوره ۱۴، شماره ۳، پاییز-پیاپی ۳۱ (۱۱۸-۹۳) - DOI: 10.22059/jarcs.2020.287667.142768

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

۱. مقدمه

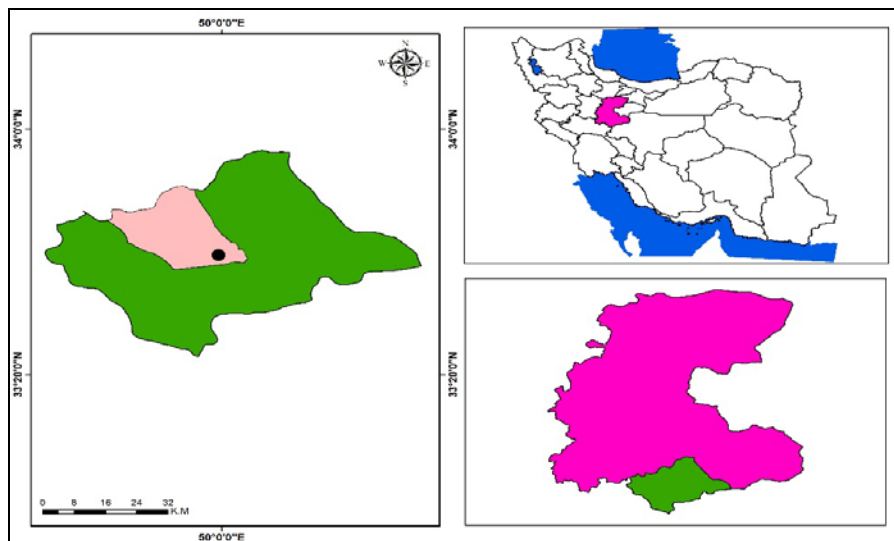
سرزمین ایران به دلیل برخورداری از تمدنی دیرینه، آثار تاریخی بسیاری را در خود جای داده که هنوز بیشتر آنها بررسی یا حفاری نشده‌اند. گروهی از این آثار تاریخی را دست‌کندهای زیرزمینی تشکیل می‌دهد که در ادبیات شفاهی مردم عادی با نام شهر زیرزمینی شناخته شده‌اند. این دست‌کندها تا حدود دو دهه پیش کمتر مورد توجه باستان‌شناسان قرار داشتند و شناخت چندانی در مورد آنها وجود نداشت؛ اما به تدریج و پس از شناسایی تعدادی از آنها، کاوش‌های باستان‌شناسی این فضاهای معماری شروع شد. از جمله مهم‌ترین دست‌کندهای زیرزمینی که تاکنون حفاری و گزارش‌های آنها منتشر شده است می‌توان به این موارد اشاره کرد: نوش‌آباد کاشان (ساروخانی، ۱۳۸۳)، ارزانفود همدان (خاکسار، ۱۳۸۹)، سامن ملایر (خاکسار، ۱۳۹۴)، رباط آغاج خمین (منتظرظهوری، ۱۳۹۵) و سفید شهر نصرآباد آران و بیدگل (منتظرظهوری، ۱۳۹۷). در کاوش‌های این محوطه‌ها به جز فضاهای معماری و یافته‌هایی همچون سفالینه، مهره و قطعات شکسته، کمتر ظروف و زیورآلات فلزی متنوع و سالم شناسایی شده است. این در حالی است که در کاوش‌های باستان‌شناسی تهیق نمونه‌های متنوعی از این آثار به دست آمد. در ارتباط با آثار فلزی مکشوفه از تهیق تاکنون هیچ‌گونه پژوهش مستقلی صورت نگرفته است. در حال حاضر و تا قبل از این پژوهش، تنها یک جلد گزارش منتشر نشده از کاوش‌های این محوطه وجود دارد که در بخش معرفی آثار آن به فلزات تهیق نیز اشاره شده است (شراهی، ۱۳۹۳). در ارتباط با یافته‌های فلزی به دست آمده در کاوش‌های باستان‌شناسی ایران که منحصرأ مربوط به قرون میانی اسلامی باشند، نیز تاکنون اطلاعات اندکی منتشر شده که محدود به چند محوطه باستانی مانند نیشابور، غیرای کرمان و رباطشرف است (Fehervari & Kiani, 1982; Allan, 1982 و Bivar, 2000). همین موضوع نشان‌دهنده اطلاعات اندک ما نسبت به فلزکاری قرون میانی اسلامی است. بر همین اساس هدف اصلی پژوهش حاضر معرفی، بررسی، تاریخ‌گذاری نسبی و مقایسه آثار فلزی به دست آمده در کاوش‌های تهیق است تا بر پایه آن بتوان ضمن بررسی و معرفی، بازه زمانی و منشأ تولید این آثار نیز مشخص گردد. پرسش‌های اصلی این پژوهش نیز در مورد چگونگی کارکرد برخی یافته‌ها، زمان تقریبی تولید و منشأیابی احتمالی آنها است. روش انجام این پژوهش مبتنی بر مطالعات و فعالیت‌های میدانی حاصل از کاوش و بررسی آثار موزه‌ای و نیز مطالعات کتابخانه‌ای پس از آن است. در پژوهش حاضر ابتدا توضیحات مختصری از تهیق بیان شده است و سپس آثار فلزی طلایی، مفرغی و آهنی آن ضمن معرفی و بررسی، تحلیل می‌شوند.

۲. دست‌کند زیرزمینی تهیق

دست‌کند تهیق در دهستان خرم‌دشت شهرستان خمین از توابع استان مرکزی واقع است (تصویر ۱). این اثر در فاصله نه کیلومتری شمال غرب شهر خمین و در روستایی به همین نام تهیق قرار دارد. این محوطه هم‌چنین در موقعیت ۳۳ درجه و ۳۹ دقیقه و ۵۰ ثانیه طول شمالی و ۴۹ درجه و ۵۹ دقیقه و ۳۱ ثانیه عرض شرقی، قرار گرفته است. دست‌کند تهیق در داخل پشته‌ای شش متری از سنگ‌های گنگومرا در شرق روستا کنده شده است. در لبه شمالی این پشته نیز آرامگاه معروف به «امام‌زاده بی‌بی زینب خاتون» قرار دارد. با توجه به بررسی‌های باستان‌شناسی صورت گرفته در سطح دست‌کند و محیط پیرامونی آن هیچ‌گونه شواهدی دال بر وجود یک استقرار باستانی به دست نیامد. این اثر برای اولین بار در سال ۱۳۸۴ توسط کارشناسان سازمان میراث فرهنگی استان مرکزی شناسایی و سال بعد در فهرست آثار ملی کشور ثبت شد. فصل اول کاوش‌های

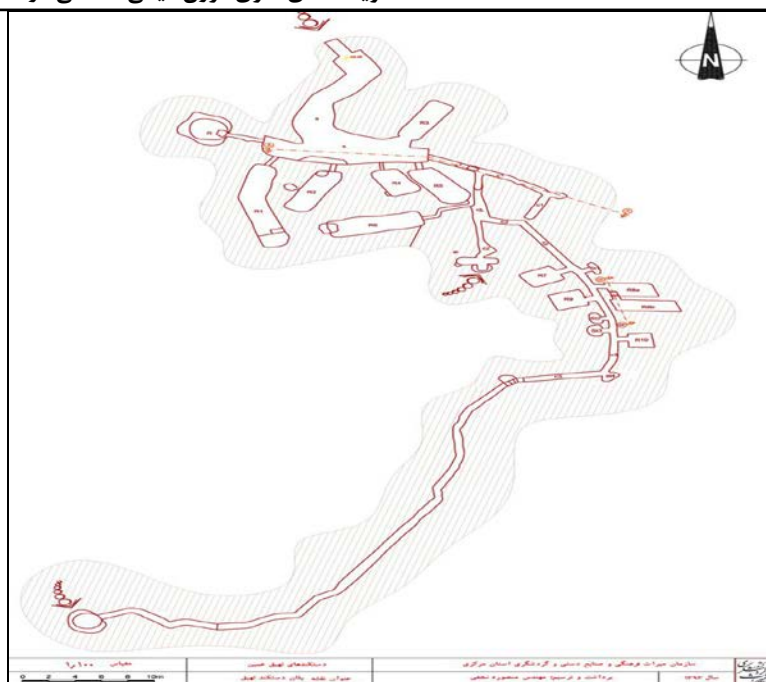
باستان‌شناسی آن نیز در فصل تابستان سال ۱۳۹۳ و به سرپرستی اسماعیل شراهی انجام گرفت (شراهی، ۱۳۹۳). در ارتباط با پیشینه تاریخی تهیق در متون دوران اسلامی اطلاعات چندانی دیده نمی‌شود و تنها در کتاب تاریخ قم (تألیف قرن چهار هجری) اشاره‌ای به نام جای «تسوج تهیق» در محدوده بالادست تیمره^۱ بزرگ^۱ و نزدیک رودخانه قم، شده است (قمی، ۱۳۶۱: ۷۴). این نام جای و موقعیت مکانی آن تا حد زیادی قابل انطباق با روستای تهیق امروزی است. علاوه بر این در بررسی‌های باستان‌شناسی سطح محوطه نیز شواهدی از استقرار تاریخی به دست نیامد؛ اما در نزدیکی روستا یک محوطه باستانی مربوط به دوره ساسانی و اوایل اسلام شناسایی شد (شراهی، ۱۳۹۳: ۷۲). این موضوع که ساکنان داخل دست‌کند تهیق در اصل کجا ساکن بودند، پرسشی است که فعلاً پاسخ مناسبی برای آن به دست نیامده است.

در فصل اول کاوش‌های باستان‌شناسی تهیق فضاهای مختلف معماری به دست آمد که در یک بافت کنگلومرایی سخت و مارن آهکی نرم، ایجاد شده بودند (ثنایی، ۱۳۹۳: ۲۰). این فضاها شامل یک ورودی، راهروی ورودی، سالن، ۱۱ اتاق، چهار انبارک، پنج راهرو، سه هواکش و دو چاه، است. علاوه بر این موارد بالغ بر ۱۰ هزار قطعه سفال مختلف لعاب‌دار و بدون لعاب در کاوش‌های تهیق به دست آمد که تماماً در گاهنگاری‌های مقایسه‌ای مربوط به قرون ۶-۷ ه.ق می‌باشند. مهره‌های متنوع سنگی، سفالی و استخوانی و آثار دیگری همچون یافته‌های شیشه‌ای از آثار دیگر ارزشمند به دست آمده در این کاوش می‌باشند که در گزارش کاوش به آنها پرداخته شده است.

تصویر ۱: موقعیت محوطه باستانی تهیق در دهستان خرمدشت شهرستان خرمین (منبع: نگارندگان)

Fig1: The location of Tahyagh site in Khorramdasht village of Khomein city (authors)

تصویر ۲: پلان دست‌کند تهیق (منبع: نگارندگان)

Fig2: The Plan on Tahyagh troglodyte (authors)

۳. اشیاء و زیورآلات فلزی

آثار فلزی تقریباً از تمامی فضاهای موجود مجموعه اعم از اتاق‌ها و راهروها به دست آمد؛ اما فراوانی آنها در فضاهای بزرگ‌تر مانند سالن و اتاق‌های شماره ۱، ۲ و ۶ بیشتر بود. این آثار به دلیل تنوع زیاد در چند گروه مختلف بررسی شده‌اند که توضیحات آنها به شرح زیر است:

الف- آثار طلائی: اشیاء طلائی به دست آمده در این کاوش شامل سکه و زیورآلات زنان همچون گوشواره، انگشتر و آویز است که از اتاق ۶ به دست آمده‌اند. سکه یا دینارهای طلا دو عدد بوده که کتیبه‌های یکی از آنها تقریباً ناخوانا و پاک شده است (تصویر ۳-۴). با توجه به نوشته‌های خوانده چنین مشخص شده که یکی از سکه‌ها مربوط به «تکش بن ارسلان» یا همان «علاءالدین تکش پدر سلطان محمد خوارزمشاه» (۵۶۸ - ۵۹۶ ه.ق) می‌باشد. نوشته‌های پشت و روی این سکه بدین شرح است: روی سکه «السلطان المعظم علاءالدنیا و الدین ابوالمظفر تکش بن خوارزمشاه». پشت سکه «لا اله الا الله محمد رسول الله الناصرالدین». متأسفانه بخشی از نوشته‌های این سکه مانند تاریخ و مکان احتمالی ضرب آن پاک‌شده و اطلاعات دیگری نمی‌توان از آنها به دست آورد؛ اما سکه دیگر که بیشتر نوشته‌های آن پاک‌شده نیز با توجه به تشابه زیاد آن از لحاظ نوع کتیبه، اندازه و وزن آن با نمونه قبل، احتمال دارد مربوط به زمان حکومت تکش باشد. لازم به ذکر است که سکه‌های طلائی تکش معمولاً به قطر ۲۲ میلی‌متر بوده و وزن آنها بین ۲/۶۰ تا ۲/۸۰ گرم است (برای نمونه مقایسه شود با سکه شماره ۱۹۷۶۶۴ سایت Zeno.ru). گروه دیگر آثار طلائی شناسایی شده در این مجموعه را زیور-آلات مختلف زنان تشکیل می‌دهد که شامل انگشتر، گوشواره و آویزه است (جدول ۱-۲). در این کاوش چهار عدد انگشتر طلا به دست آمد که تمامی آنها نگینی دایره‌ای شکل از جنس فیروزه نیشابور یا خمیر شیشه سیاه‌رنگ دارند. در این انگشترها علاوه بر نگین دار کردن، از فن‌های افزوده و قلم‌زنی برای ایجاد تزئیناتی چون

افزوده هندسی زنجیروار و هندسی نیم برجسته، استفاده کرده‌اند. این گوشواره‌ها از لحاظ فرم و تزئین تا حدود زیادی قابل مقایسه با دو انگشتر منسوب به جرجان قرن ۶-۷ ه.ق هستند (Jenkins & Keene, 1983: 64). علاوه بر انگشتر، سه گوشواره طلا کاملاً مشابه با نمونه‌های دوره سلجوقی، نیز در این کاوش به دست آمد. این گوشواره‌ها ساختار تقریباً هلالی شکل با قلاب آویزی حلقوی دارند. دو عدد از گوشواره‌ها در قسمت بیرونی بدنه هلالی خود تزئینات افزوده ردیفی مرواریدی شکل دارند. این دو گوشواره از لحاظ فرم تا حد زیادی مشابه نمونه موزه متروپولیتن و ارمیتاژ با تاریخ قرن ۶-۷ ه.ق هستند که احتمالاً از جرجان به دست آمده است (موزه متروپولیتن، شماره شیء 52.4.15 و موزه ارمیتاژ، شماره شیء IP-1682؛ تصاویر ۵ و ۶). گوشواره سوم دارای چند تزئین مختلف است که شامل تزئین مرصع‌کاری یا جواهرنشانی سنگ فیروزه در مرکز بدنه و مشبک‌کاری هندسی با فن ملیله‌کاری روی خود بدنه است. گروه دیگر زیورآلات طلایی شناسایی شده این مجموعه دو عدد آویزه یا پلاک است. این آویزه‌ها از دو بخش حلقه بزرگ یا کوچک برای عبور زنجیر و آویزه حبه انگوری شکل تو پر یا تو خالی در زیر آن، تشکیل شده‌اند. این پلاک‌ها احتمالاً با فن چکش‌کاری و یک مورد با شیوه موم گمشده ساخته شده و تزئیناتی داشته‌اند که در حال حاضر صاف شده است. یکی از این آویزه‌ها در بالای حلقه تزئین مرصع سنگ لاجورد دارد که به‌عنوان نگین روی آن افزوده شده است. همان‌گونه که در بالا ذکر شد زیورآلات طلایی تهیق طبق گاهنگاری‌های مقایسه‌ای صورت گرفته ارتباط نزدیکی از لحاظ نوع نقش و فرم با برخی نمونه‌های مشابه قرون ۶-۷ ه.ق منسوب به جرجان دارند؛ اما متأسفانه در گزارش‌های کاوش باستان‌شناسی جرجان جز اشارات مختصری به کوره‌های فلزکاری آنکه مربوط به دوره سلجوقی بوده (Kiani, 1984: 38)، اطلاعات چندانی دیگری در مورد نوع و جنس آثار تولیدی این شهر منتشر نشده و نمی‌توان بر این اساس سخن چندانی بیان کرد. علاوه بر منابع باستان‌شناسی که در این زمینه همراه با ابهامات بسیار است، در برخی منابع تاریخی قرون میانی اسلامی نیز اشارات بسیار مختصری به مکان تولیدی این آثار کرده‌اند که در حال حاضر نمی‌توان صحت آنها را تأیید یا رد کرد. در همین ارتباط باید بیان شود که طبق گفته این منابع در شهرهایی مانند نیشابور زیورآلات طلایی و نقره‌ای تولید می‌شد (مافروخی اصفهانی، ۱۳۲۸: ۵۳ و ثنایی و قنات، ۱۳۹۶: ۲۰۵). در عین حال که طبق گفته‌های متون تاریخی و برخی شواهد باستان‌شناسی خراسان بزرگ نیز یکی از مراکز استخراج فلز طلا نیز بوده است (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳: ۳۰۵؛ بیهقی، ۱۳۶۱: ۲۷۹؛ حاجی علیلو و لاله، ۱۳۹۲: ۱۱۷ - 73 Nikzad et.al, 2016). در کنار این موارد نیشابور در قرون میانی اسلامی خود از مراکز مهم ضرب سکه‌های طلا بوده که همین امر نیز به‌گونه‌ای دیگر نشان‌دهنده جایگاه این شهر در ذوب و تولید آثار طلایی است (باسورث، ۱۳۸۵: ۱۵۱؛ عقیلی، ۱۳۷۷: ۳۵۷ - Broom, 1985: 62). با استناد به این منابع می‌توان احتمال داد که حداقل خراسان با محوریت شهر نیشابور، یکی از مراکز مهم تولید آثار و زیورآلات طلایی در قرون میانی اسلامی بوده است.

تصاویر ۳-۴: ردیف اول دینار طلای مربوطه به علاءالدین تکش بن ارسلان؛ قطر ۲/۲ س.م و وزن ۲/۶۰ گرم و ردیف دوم دینار طلای دوره خوارزمشاهی؛ قطر ۲/۶ س.م و وزن ۲/۸۲ گرم (منبع: نگارندگان)

شماره	عکس	مشخصات
۱		نگین فیروزه، قطر حلقه ۱۹ و ارتفاع انگشتر ۲۶ م.م، وزن ۳/۰۶ گرم
۲		نگین خمیر شیشه، قطر حلقه ۲۰ و ارتفاع انگشتر ۲۷ م.م، وزن ۳/۵۹ گرم

نگین خمیر شیشه، قطر حلقه ۱۸ و ارتفاع ۲۲ م.م، وزن ۲/۲۷ گرم			۳
نگین خمیر شیشه، قطر حلقه ۱۴ و ارتفاع ۲۰ م.م، وزن یک گرم			۴

جدول ۱: انگشترهای طلای به دست آمده از اتاق ۶ تهیق

Table1: Gold rings obtained from room 6 of Tahyagh

مشخصات	عکس		شماره
طول ۲۰ و عرض ۱۲ م.م، وزن ۱/۶۰ گرم			۱
طول ۱۸ و عرض ۱۷ م.م، وزن ۲/۴۸ گرم			۲

<p>طول ۱۷ و عرض ۱۶م.م، وزن ۲/۵ گرم</p>			<p>۳</p>
<p>طول ۹ و عرض ۴م.م، وزن ۱/۵ گرم</p>			<p>۴</p>
<p>عرض ۶م.م و وزن ۲۴/۲۴ گرم</p>			<p>۵</p>

جدول ۲: سایر زیورآلات طلای به دست آمده از اتاق ۶ تهیِّق

Table2: Other gold ornaments obtained from room 6 of Tahyagh

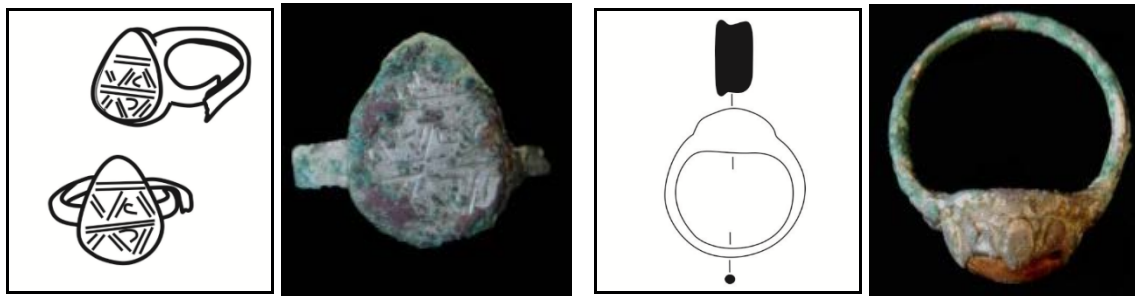

تصاویر ۵-۶: گوشواره‌های طلای دوره سلجوقی تولید جرجان (سمت راست موزه متروپولیتن، شماره شیئی 52.4.15 و سمت چپ موزه ارمنستان، شماره شیئی IP-1682)

Fig 5-6: Seljuk gold earrings Jurjan (the right side of the Metropolitan Museum, item number 52.4.15 and the left side of the Hermitage Museum, item number IP-1682)

ب- آثار نقره‌ای

در میان تمامی آثار فلزی شناخته شده تهیق، آثار نقره‌ای فراوانی کمتری نسبت به سایر فلزات و به‌ویژه زیورآلات طلایی دارند. اندک بودن آثار نقره‌ای تهیق دقیقاً مشابه با وضعیت فلزکاری دوره سلجوقی است که در آن دسترسی به نقره بسیار محدود شده بود و بجای آن بیشتر از فلز طلا یا سایر فلزات استفاده می‌کردند (جهت آگاهی بیشتر رک: سورن ملکیان شیروانی، ۱۳۷۹: ۱۷۸ - ۱۷۹ و Allan, 1995: 15). هر چند که این موضوع با مخالفت برخی پژوهش‌گران مواجه شده اما شاید یافته‌های تهیق بتواند تا حدودی این موضوع را تأیید کند. آثار نقره‌ای تهیق صرفاً شامل دو انگشتر نسبتاً ساده است که در اتاق شماره شش به دست آمده‌اند (تصاویر ۷-۸). این انگشترها که نسبتاً آسیب‌دیده و زنگار زیادی گرفته‌اند، با فن چکش‌کاری و کنده‌کاری تزئین شده‌اند. یکی از این انگشترها نگینی از جنس سنگ عقیق داشته اما انگشتر دیگر فاقد آن بوده و رکاب و نگین آن به‌صورت یک‌تکه از نقره ساخته شده‌اند. تزئین چکش‌کاری در انگشتر نگین‌دار و فن کنده‌کاری با نقوش هندسی ساده در انگشتر دیگر، به‌کار رفته است.

تصاویر ۷-۸: سمت راست انگشتر نقره با نگین عقیق، اتاق ۶، ارتفاع ۱۷ و قطر حلقه ۱۳ م.م و سمت چپ انگشتر نقره با نقوش کنده، اتاق ۶، ارتفاع ۲۲ و قطر حلقه ۱۹ م.م (منبع: نگارندگان)

Fig7-8: The right side of a silver ring with an onyx gem, room 6, height 17 and ring diameter 13 mm, and the left side of a silver ring with carved motifs, room 6, height 22 and ring diameter 19 mm (authors)

ج- آثار مفرغی

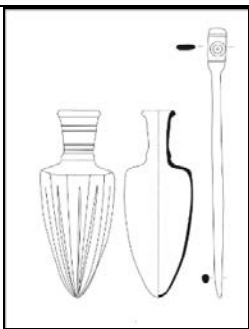

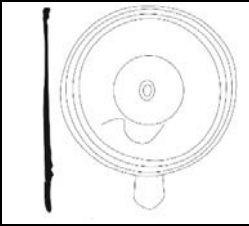
اشیاء به دست آمده در کاوش‌های باستان‌شناسی تهیق که از جنس مفرغاند از لحاظ فرم، فن و ظرافت ساخت، تنوع بسیاری دارند. این اشیاء که به شایستگی معرف هنر فلزکاری دوره سلجوقی هستند به چند گروه مختلف شامل وسایل آرایشی زنان، زیورآلات، ظروف خانگی، پیه‌سوز، وسایل دارویی و سایر ظروف تقسیم‌بندی می‌شوند (جدول ۳-۴). این آثار تقریباً از بیشتر فضاهای این مجموعه به‌ویژه اتاق شماره دو، به دست آمده‌اند. این ظروف عمدتاً با فن ساخت چکش‌کاری، ریخته‌گری و قالب‌گیری ساخته‌شده و برخی از آنها با شیوه قلم‌زنی و کنده‌کاری تزئین شده‌اند. توضیحات این اشیاء به شرح زیر است:

۱- وسایل آرایشی

این مجموعه شامل سرمه‌دان، قاب آیینه و هاون آرایشی^۲ (Cosmetic Mortar) است که عمدتاً با فن قالب‌گیری ساده یا تزئینی ساخته شده‌اند (جدول ۳، شماره‌های ۱ تا ۴). در کاوش‌های تهیق دو سرمه‌دان مخروطی و مکعب مستطیل شکل نیز به دست آمد. سرمه‌دان اول تقریباً مخروطی شکل بوده و تزئیناتی به‌صورت نواری عمودی برجسته دورتادور آن ایجاد شده است. میله آن نیز ساده بوده اما در قسمت بالا یا دسته آن تزئیناتی هندسی به‌صورت چند دایره تودرتو دارد. مشابه این سرمه‌دان در کاوش‌های باستان‌شناسی نیشابور نیز به دست آمده که تاریخ قرن ۵-۶ ه.ق برای آن در نظر گرفته شده است (Allan, 1982: p76, fig 84-85)؛

تصویر ۹؛ اما سرمه‌دان دوم ساختاری تقریباً مکعب مستطیل شکل داشته و نقوشی به صورت کنده‌کاری شده در بدنه آن به کار رفته است.

یکی دیگر از وسایل آرایشی شناسایی شده در این مجموعه یک آئینه مفرغی است که با فن قالب‌گیری ساخته شده است. این اثر شامل یک بدنه دایره‌ای شکل تخت ساده به قطر هفت سانتی‌متر است که در یک طرف آن و دورتادور لبه دو ردیف نواری خطی به صورت برجسته تزئینی ایجاد شده است. علاوه بر بدنه، یک دسته کوچک افقی نیز دارد که طول آن حدود ۱۳ و عرض آن ۹ میلی‌متر است. هاون آرایشی نیز از دیگر آثار مفرغی این گروه است که تنها یک عدد از آنها در کاوش محوطه به دست آمد. این شیئی فاقد لوله و با قطر دهانه کمتر از ۱۰ سانتی‌متر بوده و تنها دارای یک دسته بلند، بدنه کروی و سه زائده کوچک دسته مانند در سه طرف بدنه، است. این هاون با فن قالب‌گیری تزئینی ساخته شده‌اند که فرم هاون‌ها و حتی تزئینات آنها در بدنه قالب از قبل ایجاد شده بود. در این ظرف علاوه بر تزئین قالبی، از تزئینات کنده‌کاری گیاهی و هندسی روی دسته‌ها و بدنه ظرف، استفاده شده است. احتمالاً داخل این هاون در گذشته وسمه در ترکیب با آب جوشانده شده و سپس برای آرایش زنان استفاده می‌شده است. تقریباً نمونه مشابه این ظرف از لحاظ جنس، فرم و ابعاد در موزه استاتلیچه آلمان^۳ قرار دارد که تاریخ قرن شش هجری برای آن در نظر گرفته شده است (موزه استاتلیچه: شماره شیئی I. 6760؛ تصویر ۱۰).

شماره	عکس و طرح	مشخصات
۱		سرمه‌دان، اتاق ۲، ارتفاع ۷۳ و قطر دهانه ۱۴ م.م
۲		سرمه‌دان، اتاق ۶، عرض ۲۳ و ارتفاع ۷۳ م.م
۳		قاب آئینه، اتاق ۲، قطر ۷۰ و ضخامت ۳ م.م

هاون آرایشی، اتاق ۶، قطر دهانه ۹۸ و ارتفاع ۳۹ م.م			۴
انگشتر، اتاق ۱۰، ارتفاع ۲۰ و قطر حلقه ۱۷ م.م			۵
میله سرمه، اتاق ۳، طول ۱۱۹، عرض ۷ و ضخامت ۲ م.م			۶
سنجاق و زنجیر، اتاق ۵، طول ۵۱ و ضخامت ۲ م.م			۷

جدول ۳: وسایل آرایشی و زیورآلات مفرغی تهیق

Table3: Tahyagh bronze cosmetics and ornaments

تصاویر ۹-۱۰: سرمه‌دان مفرغی دوره سلجوقی نیشابور (Allan, 1982: p76, fig 83-85) هاون آرایشی مفرغی قرن ۱۲ ق.م (موزه استاتلیچ):

شماره شیئی I. 6760

Fig9-10: Seljukid bronze headstone found in Nishapur (Allan, 1982: p76, fig 83-85) & Bronze decorative mortar of the 12th century (Statlichen Museum: item number I. 6760)

۲- زیورآلات: شامل دو انگشتر و سه سنجاق سر که نسبتاً ساده بوده و با فن چکش‌کاری و قالب‌گیری ساخته شده‌اند (جدول ۳، شماره‌های ۵ تا ۷).

۳- ظروف خانگی: بخش زیادی از آثار مفرغی شناسایی‌شده در کاوش‌های این مجموعه را ظروف مختلف خانگی تشکیل می‌دهد. این ظروف شامل طشتک، درپوش، قاشقک، بشقاب پایه‌دار، یک دسته ظرف به شکل ببر یا شیر ماده و ظرف مینیاتوری تزئینی، است (جدول ۴، شماره‌های ۱ تا ۶). این آثار به شیوه چکش‌کاری، قالب‌گیری و ریخته‌گری ساخته‌شده و بعضاً تزئیناتی به‌صورت کنده‌کاری و قلم‌زنی شده دارند. بیشترین فراوانی ظروف خانگی را چهار درپوش و چهار قاشقک ساده بدون نقش تشکیل می‌دهند. مشابه قاشقک‌های تهیق را می‌توان در محوطه‌های رباط شرف، نیشابور و غبیرای کرمان ملاحظه کرد که تاریخ قرن ۵ تا ۷ ه.ق برای آنها لحاظ شده است (Fehervari & Kiani, 1982: Table70-2; Allan, 1982: p90-91, fig 117-118; Bivar, 2000: 387). در میان این آثار یک طشتک با تزئینات کنده‌کاری شده دایره‌ای و یک بشقاب کف تخت ساده نیز وجود دارد. تقریباً مشابه طشتک تهیق با تزئینات کنده‌کاری دایره‌ای در رباطشرف با تاریخ قرن ۶-۷ ه.ق نیز به دست آمده است (فهروری، ۱۳۶۰: ۸۵ و ۸۹). یک نمونه تقریباً مشابه دیگر این ظرف اما با لبه چکشی و تزئینات کنده‌کاری دایره‌ای بیشتر نیز در موزه دارالآثار اسلامی الصباح کویت وجود دارد که تاریخ قرن ۵-۷ ه.ق برای آن در نظر گرفته شده است (موزه الصباح: شماره شیء LNS 3 M؛ تصاویر ۱۱-۱۲). تقریباً مشابه این ظروف در نیمه دوم قرن ششم هجری و در خراسان تولید شده است (Melikian Chirvani, 1982: 61). یکی دیگر از آثار شاخص این گروه یک ظرف مینیاتوری بسیار کوچک دایره‌ای با قطر دهانه کمتر از دو سانتی‌متر است. کف این شیء به‌صورت محدب تقریباً مخروطی شکل است و در بدنه خارجی آن تزئینات برجسته‌ای به‌صورت کله‌قندی ایجاد شده است. تقریباً مشابه ظرف مینیاتوری با همان نوع تزئینات نیز در کاوش‌های نیشابور نیز به دست آمده که تاریخ قرن ۴ تا ۶ ه.ق برای آن در نظر گرفته شده است (Allan, 1982: p88-89, fig112).

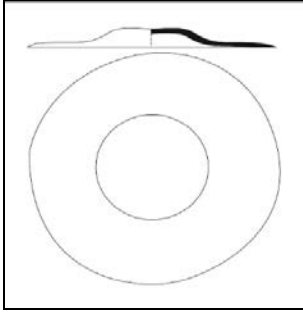

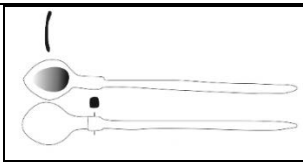

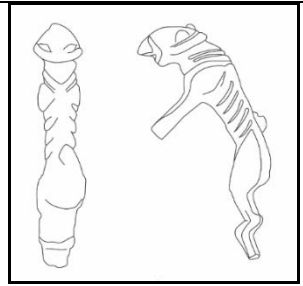

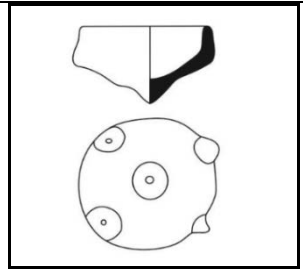

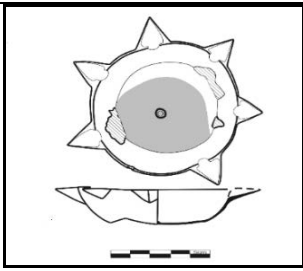
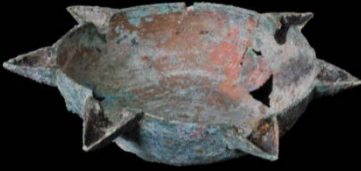

۴- پیه‌سوز: در این کاوش‌ها تنها یک پیه‌سوز مفرغی ساده بدون نقش به دست آمد. این اثر از یک بدنه اصلی کاسه‌مانند به قطر ۱۲ سانتی‌متر تشکیل شده که دورتادور دهانه آن ۷ عدد سر فتیله V شکل قرار گرفته است (جدول ۴، شماره ۷). این شیوه ساخت پیه‌سوز از جنس مفرغ یا برنج و به‌صورت دسته‌دار یا بدون دسته حداقل از سده چهار و پنج هجری در ایران شناخته شده بود (وارد، ۱۳۸۴: ۵۴).

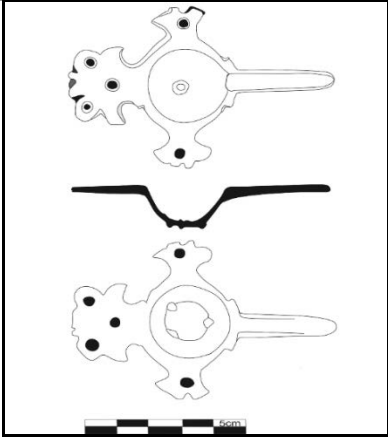

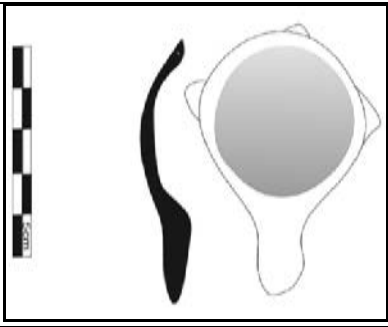
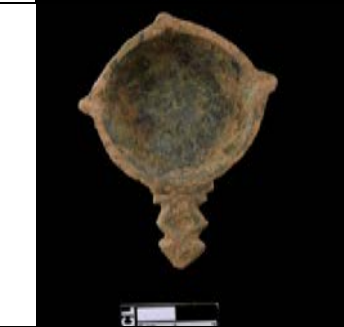
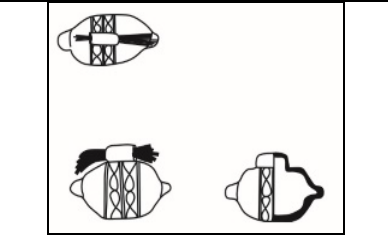

۵- وسایل دارویی: در این میان زیباترین آثار شناسایی‌شده ظروف مفرغی این مجموعه وسایل دارویی قرار دارند که سه عدد از آنها در کاوش‌های تهیق به دست آمد (جدول ۴، شماره ۸ تا ۱۰). این ظروف از یک بدنه نیم‌دایره ملاقه‌مانند با یک دسته در یک طرف و لوله باریک و درازی در طرف دیگر، ساخته شده‌اند. این ظروف در بسیاری از پژوهش‌ها و توضیحات موزه‌ای به اشتباه با نام هاون آرایشی، وسمه‌جوش و حتی بعضاً پیه‌سوز یا ظرف مخصوص ذوب فلز، شناخته شده‌اند (برای نمونه رک: Melikian Chirvani, 1982: 51). تنها ویتکمب اشاره به کاربری احتمالی آن به‌عنوان وسیله‌ای دارویی کرده است (Whitcomb, 1985: p161). این در حالی است که برای جوشاندن و استفاده وسمه که عملکردی مشابه حنا دارد، اولاً نیاز به ظرف بزرگ‌تری داشته و ثانیاً هیچ نیازی به لوله ندارند (برای نمونه رک: تصویر ۱۳). بر همین اساس عنوان هاون آرایشی یا وسمه-جوش برای این ظروف عنوانی اشتباه است. در پزشکی قدیم از گذشته تا حداقل دوره قاجاریه ظروف لوله‌دار

کوچکی از جنس مس، مفرغ یا برنج وجود داشته که با اسامی گوناگون ماچوچه، جُرغاتو، چوگه، دارو ریز و المیجر شناخته می‌شدند. از این ظروف صرفاً برای ریختن شربت یا دارو در گلولی نوزادان و خردسالان استفاده می‌شد (برهان، ۱۳۸۰: ۲۶۹ و ۸۳۷؛ هدایت، بی‌تا: ۶۶۶ و معلوف، بی‌تا/۲: ۲۱۴۶). مشابه این ظروف مربوط به قرون متأخر اسلامی در موزه پزشکی آرامگاه ابن‌سینای همدان قرار دارد که به نام جرغتو معرفی شده‌اند (تصویر ۱۴). همین موضوع نشان می‌دهد احتمالاً ظروف مفرغی شناسایی شده در تهیق نیز در اصل نوعی دارو ریز یا جرغاتو بوده‌اند. طول این ظروف تقریباً بین شش تا ۱۳ و عرض آنها بین چهار و نیم تا ۱۲ سانتی‌متر است. این آثار یک لوله ناودان مانند باریک ولی ناقص و شکسته دارند. این لوله‌های ناودانی مانند به یک بدنه تقریباً کروی شکل ملایم مانند به قطر بین ۳ تا ۱۰ سانتی‌متر منتهی می‌شوند. جرغاتوها با فن قالب‌گیری تزئینی ساخته شده‌اند که فرم کلی و حتی تزئینات آنها در بدنه قالب‌ها از قبل ایجاد شده بود. ظروف دارویی شناسایی شده در این مجموعه قابل مقایسه با نمونه‌های شماره ۷۹ تا ۸۲ نیشابور و نمونه‌هایی در شاتور شوش، غبیرای کرمان، قصر ابونصر، قلعه یزدگرد و نمونه‌هایی در موزه‌های ویکتوریا و آلبرت، متروپولیتن و استاتلیچه هستند که تاریخ‌های متفاوتی از قرن اول تا هفتم هجری برای آنها در نظر گرفته‌اند (Kervran & Bivar, 2000: 74-75; Labrousse & Boucharlat, 1972: P93, Fig6; Rougeulle, 1984: P93, Fig6; Keal & Keal, 1981: 34; Whitcomb, 1985: p161 & 167: fig62.e; p388, plate 67). موزه استاتلیچه با شماره شیئی I.5629 و موزه متروپولیتن با شماره شیئی 39.40.100؛ تصاویر ۱۵-۲۰). در ارتباط با مرکز تولیدی این ظروف اطلاع چندانی وجود ندارد اما ملکیان شیروانی اشاره کرده که بسیاری از آنها در قرن ۶-۷ ه.ق و در خراسان تولید شده‌اند (Melikian Chirvani, 1982: 51).

شماره	عکس و طرح	مشخصات
۱		کاسه، سالن، ارتفاع ۳۵، قطر دهانه ۸۸ و ضخامت ۲ م.م
۲		ظرف پایه‌دار، اتاق ۲، قطر دهانه ۲۲۰، ارتفاع ۴۸ و ضخامت ۲ م.م

<p>درپوش، اتاق ۲، قطر ۶۷ و ضخامت ۲ م.م</p>				۳
<p>قاشقک، اتاق ۵، طول ۱۱۵ و عرض ۳ م.م</p>				۴
<p>دسته ظرف، اتاق ۲، ارتفاع ۷۳ و ضخامت ۱۱ م.م</p>				۵
<p>راهروی ۲، قطر ۱۷ و ضخامت ۱ م.م</p>				۶
<p>پیه‌سوز، اتاق ۲، قطر دهانه ۱۲۰ م.م</p>				۷
<p>جرغاتو، اتاق ۱، طول ۱۳۴ و عرض ۷۸ و ارتفاع ۱۸ م.م</p>				۸

<p>اتاق ۹، طول ۸۹، جرجاتو، عرض ۵۵ و ضخامت ۴م.</p>			<p>۹</p>
<p>جرجاتو، اتاق ۲، طول ۶۳ عرض ۴۵ و ضخامت ۲م.</p>			<p>۱۰</p>
<p>مهره مفرغی، اتاق ۷، طول ۹، عرض ۷ و قطر ۴م.</p>			<p>۱۱</p>

جدول ۴: سایر آثار مفرغی تهیق

Table4: Others Tahyagh Bronze objects

تصاویر ۱۱-۱۲: طشتک رباط شرف در سمت راست (فهروری، ۱۳۶۰: ۸۹) و نمونه موزه الصباح کویت در سمت چپ (موزه الصباح: شماره شیء

(LNS 3 M

Fig11-12: Rabat Sharaf pot on the right (Fehervari, 1981: 89) and the example of Al-Sabah Museum in Kuwait on the left (Al-Sabah Museum: item number LNS 3 M)

تصویر ۱۳: وسمه‌جوش دوره قاجاریه (منبع: <http://www.qajarwomen.org/fa/items/14140A4.html>)
 Fig13: Vasme-Jush in Qajarid period (<http://www.qajarwomen.org/fa/items/14140A4.html>)

تصویر ۱۴: نمونه‌هایی از ظروف دارویی یا جرجاتوهای موزه پزشکی آرامگاه ابن‌سینای همدان (منبع: نگارندگان)
 Fig14: Examples of medicinal containers or Jarghatos of the medical museum of Ibn Sina's tomb in Hamadan (authors)

تصاویر ۱۵-۱۶: سمت راست جرجاتوی مفرغی قرن ۱-۴ه.ق قصر ابونصر (Whitcomb, 1985: p161 & 167: fig62.e) و سمت چپ نمونه قرن ۴-۶ه.ق نیشابور (موزه متروپولیتن: شماره شیء 39.40.100)

Fig15-16: The right side of the bronze Jarghatu of the 7-10th century of Abu-Nasr Palace (Whitcomb, 1985: p161 & 167: fig62.e) and the left side of the example of the 10-12th century of Nishapur (Metropolitan Museum: item number 39.40.100)

تصاویر ۱۷-۱۸: سمت راست جرغاتوی مفرغی شوش (Labrousse & Boucharlat, 1972: p111, fig28-4) و سمت چپ نمونه قرن ۳-۴ ه.ق نیشاپور (موزه استاتلیچه: شماره شیء I.5629)

Fig17-18: The right side of the Susa bronze Jarghatu (Labrousse & Boucharlat, 1972: p111, fig. 4-28) and the left side of the example of the 9-10th century Nishapur (Statliche Museum: Item No. I.5629)

تصاویر ۱۹-۲۰: سمت راست جرغاتوی مفرغی قرن ۶-۷ ه.ق قلعه داور با نام اشتباه پیه‌سوز (Keal & Keal, 1981: p34 & Pl. VIa) و سمت چپ نمونه قرن ۵-۶ ه.ق نیشاپور (Allan, 1982: p74, fig80)

Fig19-20: The right side of the 12-13th century bronze Jarghatu of Qala Davar (Keal & Keal, 1981: p34 & Pl. VIa) and the left side of the 11-12th century example of Nishapur (Allan, 1982: p74, fig80)

۶- سایر اشیاء: علاوه بر آثار مختلف مفرغی که در بالا بدان اشاره شد، اشیاء دیگری نیز از جنس مفرغ به دست آمد که شامل این موارد است: سه حلقه گرد ساده با قطر بین دو و نیم تا چهار سانتی‌متر که شاید یکی از آنها بخشی از یک انگشتر بوده؛ بخش‌هایی از سه ظرف یا ورقه مفرغی به شکل مستطیل و پلاک مانند با تزئینات نقش‌کننده، قلم‌زنی یا برجسته که در آنها سوراخ‌هایی ایجاد شده است؛ یک سوزن؛ دو شیء نیم‌کروی کوچک با قطر سه و نیم سانتی‌متر و سه سوراخ بسیار ریز سوزن مانند در بدنه آنها؛ یک زنگوله گرد ساده با گیره یا حلقه متصل به آن؛ یک شیء شبیه به سگک کمربند؛ یک شیء کروی مفتول مانند مفرغی (احتمالاً نوعی حرز یا جای دعا) که داخل آن تکه‌ای کاغذ قدیمی است و یک مهره تو خالی با تزئینات مشبک که تا حد زیادی زنگار گرفته و آسیب دیده است^۴ (جدول ۴، شماره ۱۱).

همان‌گونه که ملاحظه شد تقریباً بسیاری از آثار مفرغی این مجموعه از لحاظ نوع ساختار یا فرم و تزئین تا حد زیادی قابل مقایسه با نمونه‌های دوره سلجوقی بوده و بعضاً مشابه نمونه‌های تولیدی نیشاپور هستند. خراسان با محوریت شهرهایی همچون نیشاپور، در فاصله قرون چهار تا اوایل قرن هفتم هجری از مراکز اصلی

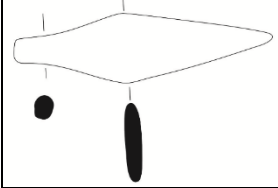

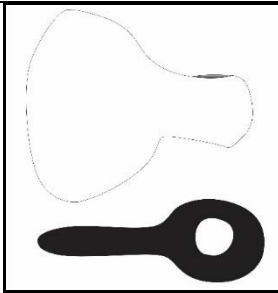

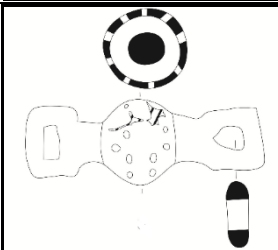

تولید آثار مفرغی و برنجی بود به‌گونه‌ای که حتی امضای برخی از هنرمندان آن روی این آثار به‌کار رفته است (محمدحسن، ۱۳۶۶: ۱۵؛ Mayer, 1959: 23 & 38 و Aga-Oglu, 1946: 121). علاوه بر این خراسان در آن بازه زمانی معادن شناسایی‌شده یا فعال زیادی در زمینه استخراج فلزاتی همچون مس و قلع داشت (برای نمونه رک: مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۷۵ و جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳: ۳۰۵). بر همین اساس کلیه مراحل استخراج، ذوب و تولید آثار مفرغی در خود منطقه صورت می‌گرفت. نظر به اینکه خراسان در این زمان از طریق راه ابریشم با مناطق مرکزی ایران نیز ارتباط زیادی داشته و همچنین به دلیل مشابهت‌های بسیار یافته‌های تهیق با نمونه‌های نیشابوری، می‌توان احتمال داد که این آثار از طرق مختلفی همچون تجارت و دادوستد از خراسان به تهیق وارد شده‌اند.

د- آثار آهنی: با توجه به نوع کاربری احتمالی آثار آهنی تهیق را می‌توان به چند گروه مختلف آتشدان، جنگ-افزارها، ابزارآلات کشاورزی و سایر، تقسیم‌بندی کرد (جدول ۵). این آثار به دلیل رطوبت بالای دست‌کندها آسیب زیادی دیده و به‌شدت زنگ‌زده هستند. این اشیاء عموماً با فن ریخته‌گری، قالب‌گیری و چکش‌کاری ساخته‌شده و بعضاً با فن مرصع‌کاری تزئین شده‌اند. از این مجموعه یک ظرف آهنی طشتک مانند به دست آمد که در بدنه خارجی آن با قطعات فلز مفرغ مرصع‌کاری شده است (تصویر ۲۱). علاوه بر این ظرف، قطعاتی از جنگ‌افزارهای مختلف نیز در کاوش به دست آمد که شامل این موارد است: بخش کوچکی از یک زره آهنین با حلقه‌ها و مفتول‌های در هم تنیده، بخشی از یک سر پیکان، یک سر نیزه، تیغه خنجر، تیغه تبر دستی و بخشی از قسمت جلویی زره یا قسمت قلاب گیر آن.

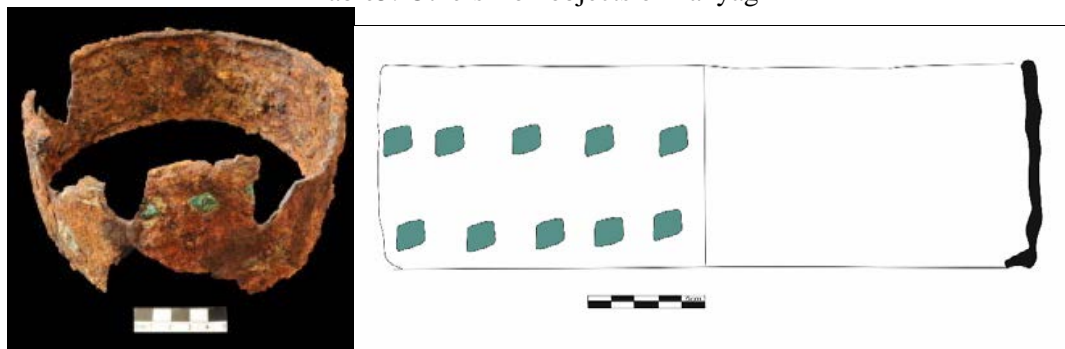
یک بیل و دو تیغه داس نیز گروه دیگری از آثار شناخته‌شده آهنین این مجموعه است که احتمالاً در امور کشاورزی استفاده می‌شدند. علاوه بر این موارد، تعدادی قطعات آهنین دیگر همچون میخ، گل‌میخ، چفت یا لولا، حلقه دایره‌ای، زنگوله و ... نیز در این کاوش به دست آمد که تا حد زیادی آسیب دیده بودند.

شماره	عکس و طرح	مشخصات
۱		اتاق ۲، طول ۷۲ و عرض ۳۰ م.
۲		اتاق ۴، طول ۸۱، عرض ۷۸ و ضخامت ۷ م.

سالن، طول ۷۱ و عرض ۲۳ م.			۳
اتاق ۲، طول ۱۲۰، عرض ۱۰۵ و ضخامت ۱۰ م.			۴
اتاق ۳، طول ۹۰ و عرض ۳۵ م.			۵

جدول ۵: سایر اشیای آهنی تهیق

Table5: Others Iron objects of Tahyagh

تصویر ۲۱: طشتک یا منقل آهنین ترصیع کاری شده با تکه‌های مفرغ، محل کشف اتاق چاه، قطر دهانه ۲۷ و ارتفاع

۱۳ س.م (منبع: نگارندگان)

Fig21: Iron pan or brazier inlaid with bronze pieces. The discovery site of the well room. The diameter of the opening is 27 cm and the height is 13 cm (authors)

۴. نتیجه

دست‌کند زیرزمینی تهیق خمین یکی از محوطه‌های شاخص قرون میانی اسلامی از لحاظ غنای آثار است. در کاوش‌های این محوطه علاوه بر فضاهای معماری و یافته‌هایی چون سفال و مهره، آثار مختلف فلزی به دست آمد. آثار فلزی این محوطه را می‌توان از لحاظ فراوانی، تنوع جنس، ساخت و کاربری، یکی از شاخص‌ترین مجموعه‌های فلزی شناخته‌شده در کاوش‌های باستان‌شناسی ایران دوران اسلامی به حساب آورد. این آثار شامل سکه‌های طلای تکش خوارزمشاه، تعدادی انگشتر، گوشواره و گردن‌آویز طلا، انگشتر نقره، ظروف بسیار متنوع مفرغی با کاربری‌های خانگی، پزشکی، آرایشی و ... و در نهایت اشیاء مختلفی از جنس آهن که بعضاً

به‌عنوان ابزار کشاورزی یا نظامی، استفاده می‌شدند. این آثار از لحاظ سبک‌شناسی با نمونه‌های منسوب به دوره سلجوقی و خوارزمشاهی مشابهت دارند. برخی زیورآلات طلایی آن قابل مقایسه با نمونه‌های قرن ۶-۷ق منسوب به جرجان یا شاید نیشابور هستند. برخی نمونه‌های مفرغی تهیق نیز قابل مقایسه با نمونه‌های تولیدی نیشابور قرن ۵ تا ۷ق هستند.

وجود دو سکه طلای خوارزمشاهی مربوط به اواخر قرن ششم هجری و یافته‌های سفالی شاخص قرن ۶-۷ق در این مجموعه از جمله دلایل دیگری است که نشان می‌دهد احتمال زیاد آثار فلزی تهیق تنها در یک بازه زمانی قرن ۵ تا ۷ق و به‌ویژه قرون ۶-۷ق تولید و مورد استفاده قرار گرفته‌اند. در ارتباط با مکان تولیدی این آثار به دلیل اطلاعات اندک در مورد مراکز فلزکاری قرون میانی اسلامی ایران، سخن چندان نمی‌توان بیان کرد؛ اما بسیاری از ظروف مفرغی آن مانند ظروف خانگی، آرایشی و دارویی تا حد زیادی مشابه نمونه‌های تولیدی نیشابور می‌باشند. بدین سبب چندان پر بیراه نیست که احتمال داد حداقل ظروف مفرغی آن در خراسان با محوریت نیشابور تولید شده و از آنجا به این منطقه صادر شده باشند. در ارتباط با زیورآلات طلایی و نقره‌ای این مجموعه نیز می‌توان احتمال داد که نیشابور و شاید جرجان از مراکز تولیدی آنها باشد زیرا علاوه بر اطلاعات منتشرشده موجود، در برخی منابع تاریخی این دوران نیز اشاره به تولید چنین زیورآلاتی در شهرهایی همچون نیشابور شده است؛ اما در مورد ظروف آهنی احتمال چندان نمی‌توان داد زیرا به دلیل فن ساخت و پرداخت ساده‌تر این ظروف و جنبه‌های کاربری عامیانه بسیار آنها، در هر مرکزی که دسترسی به منابع آهن داشته باشد احتمال تولید آنها می‌رود.

نکته دیگری که در ارتباط با آثار فلزی به دست آمده در کاوش‌های باستان‌شناسی تهیق باید به آن اشاره شود نوع کاربری برخی از آنهاست. کاربری بسیاری از این آثار با توجه به نوع فرم آنها تا حد زیادی مشخص است مانند نمونه‌های سر پیکان، تیغه‌های چاقو یا شمشیر و سرمه‌دان؛ اما برخی از ظروف کارکرد چندان مشخصی نداشتند که با توجه به مطالعات مقایسه‌ای صورت گرفته کارکرد دارو ریز یا جرغاتو و هاون آرایشی برای برخی از ظروف مفرغی تهیق پیشنهاد گردید.

پی‌نوشت‌ها

۱. تیمر در آن دوران حد فاصل اصفهان تا کرج ابودلف قرار داشته و از لحاظ تقسیم‌بندی‌های سیاسی و جغرافیایی تابع اصفهان و سپس قم بوده است (دینوری، ۱۳۶۸: ۶۷؛ یعقوبی، ۱۳۵۶: ۵۰؛ ابن‌خردادبه، ۱۹۹۲: ۲۱؛ ابن‌فقیه‌همدانی، ۱۳۷۹: ۹۸ و قمی، ۱۳۶۱: ۱۲۲).
۲. به این آثار در برخی موزه‌ها همچون موزه ملی ایران و سمنه‌جوش نیز گفته می‌شود.
۳. Staatliche museen zu Berlin
۴. لازم به ذکر است که تولید مهره‌های فلزی مشبک و تو خالی از جنس‌های مختلفی چون طلا یا برنز در طول قرن شش و اوایل قرن هفتم هجری رواج زیادی داشته که در حال حاضر نمونه‌هایی از آنها در موزه‌های داخل و خارج وجود دارد (Rogers, 2010: 86).

منابع

- ابن‌خردادبه، ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله، (۱۹۹۲)، *المسالك و الممالک*، بیروت، دار صادر افست لیدن.
 باسورث، کلیفورد ادموند، (۱۳۸۵)، *تاریخ غزنویان*، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر.
 برهان، محمدحسین بن خلف، (۱۳۸۰)، *فرهنگ فارسی برهان قاطع*، تهران، نیما.
 بیهقی، ابوالحسن علی بن زید، (۱۳۶۱)، *تاریخ بیهق*، تصحیح احمد بهمنیار، تهران، فروغی.
 ثنایی، حمیدرضا و قنوت، عبدالرحیم، (۱۳۹۶)، «صنایع عمده نیشابور در سده‌های ۳ تا ۶ق بر پایه داده‌های باستان‌شناختی و منابع مکتوب»، *مجله پژوهش‌های تاریخی*، ش ۳۶، صص ۱۹۵ - ۲۱۷.

ثنایی کمال، حسین، (۱۳۹۳)، گزارش ژئوفیزیک دست‌کند تهیق خمین، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان مرکزی، منتشر نشده.

جوهری نیشابوری، محمد بن ابی البرکات، (۱۳۸۳)، *جواهرنامه نظامی*، به کوشش ایرج افشار، تهران، میراث مکتوب. حاجی علیلو، سولماز و لاله، هاید، (۱۳۹۲)، «بررسی باستان‌شناختی پهنه فرهنگی نیشابور از منظر معدن‌کاوی و فلزکاری کهن در دوران اسلامی»، *مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ش پ ۵، صص ۱۰۱-۱۲۰.

خاکسار، علی، (۱۳۸۹)، اولین فصل از کاوش‌های باستان‌شناسی مجموعه دست‌کند زیرزمینی ارزانفود، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان همدان، منتشر نشده.

خاکسار، علی، (۱۳۹۴)، اولین فصل از کاوش‌های باستان‌شناسی مجموعه دست‌کند زیرزمینی سامن ملایر، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان همدان، منتشر نشده.

دینوری، احمد بن داوود، (۱۳۶۸)، *اخبار الطوال*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، نشر نی. ساروخانی، زهرا، (۱۳۸۳)، گزارش فصل اول کاوش‌های باستان‌شناسی شهر زیرزمینی نوش‌آباد، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان اصفهان، منتشر نشده.

شراهی، اسماعیل، (۱۳۹۳)، گزارش فصل اول کاوش‌های باستان‌شناسی دست‌کند زیرزمینی تهیق خمین، آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان مرکزی، منتشر نشده.

عقیلی، عبدالله، (۱۳۷۷)، *دارالرضب‌های ایران در دوره اسلامی*، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار. فهروری، گزا، (۱۳۶۰)، «فلزات مکشوفه از رباط شرف»، ترجمه محمدیوسف کیانی، *مجله اثر*، ش ۵، صص ۷۲-۱۰۶. قمی، حسن بن محمد بن حسن، (۱۳۶۱)، *تاریخ قم*، تصحیح سید جلال‌الدین تهرانی، تهران، توس. مافروخی اصفهانی، مفصل بن سعد، (۱۳۲۸)، *ترجمه محاسن اصفهان*، ترجمه حسین علوی آوی، به اهتمام عباس اقبال آشتیانی، تهران، شرکت سهامی چاپ.

محمدحسن، زکی، (۱۳۶۶)، *تاریخ صنایع ایران بعد از اسلام*، ترجمه محمدعلی خلیلی، تهران، اقبال. محمدی‌فر، یعقوب و همتی‌ازندریانی، اسماعیل، (۱۳۹۵)، «مطالعه و بررسی معماری دست‌کند ایران»، *فصلنامه مسکن و محیط روستا*، ش ۱۵۶، صص ۹۷-۱۱۰.

معلوف، لوپس، (بی‌تا)، *ترجمه المنجد*، ترجمه ابراهیم محدث، ۲ ج، تهران، بی‌جا. مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد، (۱۳۶۱)، *احسن‌التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، ترجمه علی‌نقی منزوی، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

منتظرظهوری، مجید، (۱۳۹۵)، گزارش فصل اول کاوش‌های باستان‌شناسی دست‌کند زیرزمینی رباط آعاج خمین، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان مرکزی، منتشر نشده.

منتظرظهوری، مجید، (۱۳۹۷)، گزارش فصل اول کاوش‌های باستان‌شناسی دست‌کند زیرزمینی سفید شهر نصرآباد آران و بیدگل، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان اصفهان، منتشر نشده.

وارد، ریچل، (۱۳۸۴)، *فلزکاری اسلامی*، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران، مطالعات هنر اسلامی. هدایت، رضاقلی بن محمدهادی (بی‌تا)، *فرهنگ انجمن آرای ناصری*، تهران، کتاب‌فروشی اسلامی. همتی‌ازندریانی، اسماعیل، (۱۳۹۲)، تحلیل معماری دست‌کند زیرزمینی استان همدان: مطالعه موردی معماری دست‌کند سامن واقع در ملایر، پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس، منتشر نشده.

یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۳۵۶)، *البلدان*، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب. Aga-Oglu, M. 1946, "A Preliminary note on two artists from Nishapur", in *Bulletin of the Iranian Institute*, Vol VII, No1, pp 121-124.

Allan, J. 1982, *Nishapur: Metalwork of the early Islamic period*, New York, The Metropolitan Museum of art.

Al-Maqqdisi, A. 1982, *The Best Divisions for Knowledge of the Regions*, translated by A. Monzavi, Tehran, Iranian Authors and Translators Company. [In Persian].

- Beyhaghi, A. 1982, *Beyhagh History*, translated by A. Bahmanyar, Foroghi publisher. [in Persian].
- Bivar, A. D. H. 2000, *Excavations at Ghubayra Iran*, London, School of Oriental & African studies.
- Borhan, M. 2001, *Borhan Persian culture*, Tehran, Nima publisher. [In Persian].
- Bosworth, C. E. 2006, *Ghaznavid history*, translated by H. Anoshe, Tehran, Amir-Kabir publisher. [in Persian].
- Broom, M. 1985, *A Hand-book of Islamic Coins*, London, Seaby.
- Dinevari, A. 1989, *Akhbar Alteval*, translated by M. Mahdavi, Tehran, Ney publisher. [In Persian].
- Ebn-e Khordadbeh, A. 1992, *Almasalek Va Almmalek*, Beirut, Dare Sader. [In Persian].
- Fehervari, G. & Kiani, M. Y. 1982, "Discoveries from Robat-e Sharaf: The metalwork", AMI, band 15, pp 329 – 346, table 60-71.
- Jenkins, M. & Keene, M. 1983, *Islamic jewelry in the Metropolitan Museum of art*, New York, the Metropolitan Museum of art.
- Johari Nishapuri, M. 2004, *Javaher Name Nezami*, translated by E. Afshar, Tehran, Miras publisher. [In Persian].
- Hemmati Azadariani, E. 2013, *Analysis of underground architecture of Hamedan province: A case study of Samen architecture*, M.Sc. Thesis in Archeology, Tarbiat Modares University, Unpublished. [In Persian].
- Keal, E & Keal, M. 1981, "The Qal'eh-i Yazdigird pottery: A statistical approach", IRAN, Vol XIX, pp33 - 80.
- Kervran, M. & Rougeulle, A. 1984, "Recherche sur les niveaux Islamiques la vile des artisans", in DAFI, Vol14, Pp 7-120.
- Khaksar, A. 2010, *The first chapter of of Troglodyte Arzanfod*, archive of the General Directorate of Cultural Heritage of Hamedan Province, Unpublished. [In Persian].
- Khaksar, A. 2015, *The first chapter of of Troglodyte Samen*, archive of the General Directorate of Cultural Heritage of Hamedan Province, Unpublished. [In Persian].
- Kiani, M. Y. 1984, "The Islamic city of Gorfan", AMI, Bond 11.
- Labrousse, A. & Boucharlat, R. 1972, "La fouille du palais du Chaure a Suse en 1970 et 1971", in DAFI, Vol2, Pp 61 – 168.
- Mayer, L. A. 1959, *Islamic Metalworkers and their Works*, Geneva, A. Kundig.
- Melikian Chirvani, A. S. 1982, *Islamic metalwork from the Iranian world 8-18 centuries*, Victoria & Albert Museum.
- Mohamad Hasan, Z. 1987, *History of Iranian industries after Islam*, translated by M. Khalili, Tehran, Eghbal publisher. [In Persian].
- Montazer Zohori, M. 2016, *The first report of the archeological excavations of the Robat-Aghaj underground complex*, the archive of the General Directorate of Cultural Heritage of Markazi Province, Unpublished. [In Persian].
- Montazer Zohori, M. 2018, *The first report of the archeological excavations of the Sefidshahr underground complex*, the archive of the General Directorate of Cultural Heritage of Isfahan Province, Unpublished. [In Persian].
- Nikzad, Meisam, et.al, 2016, "Ancient mining and metallurgy activities in khosf county South Khorasan province", AMIT, Band 48, pp 59-76.
- Qomi, H. 1982, *History of Qom*, translated by Jalal Tehrani, Tehran, Tos publisher. [In Persian].
- Rogers, J. M. 2010, *The Arts of Islam: Masterpieces from the Khalili Collection*, London.
- Sanaee, H & Ghanavat, A. 2017, Major industries of Nishapur in the 9 to 12th centuries based on archeological data and written sources, *Journal of historical risearches*, Vol36, pp 195-217. [In Persian].

- Sanaee Kamal, H. 2014, *The geophysical report of Troglodyte Tahyagh in Khomein, archive of the General Directorate of Cultural Heritage of Markazi Province*, un published. [in Persian].
- Sarokhani, Z. 200, *The first chapter of of Troglodyte Nosh-Abad*, archive of the General Directorate of Cultural Heritage of Esfahan Province, Unpublished. [In Persian].
- Sharahi, E. 2014, *The first chapter of of Troglodyte Tahyagh, archive of the General Directorate of Cultural Heritage of Markazi Province*, Unpublished. [In Persian].
- Ward, R. 2005, *Islamic Metalwork*, Translated by M. Shayestefar, Tehran, Islamic art publication. [In Persian].
- Whitcomb, D. S. 1985, *Before the roces and nightingale's excavation at Qasr-e Abu Nasr old Shiraz*, New York, The Metropolitan Museum of art.
- Yaqubi, A. 1977, *Albaladan*, Translated by M. E. Ayati, Tehran, Book translation and publishing company. [In Persian].
- <http://collections.vam.ac.uk/item/O74755/indigo-crucible-vasme-jush-indigo-crucible-unknown>.
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/451080?&searchField=All&sortBy=Date&ft=iran&offset=6720&rpp=80&pos=6773>.
- http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=RedirectService&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=1&sp=2&sp=3&sp=Slightbox_3x4&sp=0&sp=Sdetail&sp=0&sp=F
- <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=197664>